

ISSN 0976-2957

५८

साहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी
पुरोगामी विचाराशी बांधिलकी. ट्रेवणारे त्रैमासिक

अक्षराणि

वर्ष : पंधरावे । अंक : तिसरा
ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२४

५८

साहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी पुरोगामी
विचाराशी बांधिलकी ठेवणारे त्रैमासिक

अक्षरगाथा

वर्ष : पंधरावे । अंक : तिसरा । ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२४
संपादक : मा. मा. जाधव

कार्यकारी संपादक	: दिलीप चव्हाण, भगवान फाळके	मुद्रक	मुद्रा ऑफसेट प्रिंटर्स अँड प्रोसेसर्स
शारदा टॉकीजवळ,
एम. जी. रोड, नांदेड-४३१६०३.
संपादक मंडळ	: कमलाकर चव्हाण, अनिल जायभाये,
विवेक घोटाळे, संतोष सुरडकर,
डॉ. व्यंकटी पावडे, डॉ. प्रल्हाद भोपे	मुखपृष्ठ व अक्षर सजावट	विजयकुमार चित्तरवाड
प्रकाशक	: अर्चना माधवराव जाधव
बळीवंश प्रकाशन, 'बळीवंश',
नृसिंह पॅलेसच्या मागे,
नरहरनगर, नांदेड -५.	अक्षरजुळणी	गिरीश कहाळेकर
भ्र. ९८९०५९७७१४
मुद्रिततपासणी	: चंद्रकांत गायकवाड
भ्र. ७२४९६५५२७९		

साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता

मा. मा. जाधव

'बळीवंश', नृसिंह पॅलेसच्या मागे, नरहरनगर, नांदेड - ४३१ ६०५. भ्र. ९४२२८७४३३६, ९८८११९१५४३.

e-mail : akshargatha@gmail.com website : www.akshargatha.com

वार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ ४००/- संस्था : ₹ ५००/- त्रैवार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ १०००/- संस्था : ₹ १२००/-
१० वर्षासाठी : व्यक्ती : ₹ ३०००/- संस्था : ₹ ४०००/- अंकाचे मूल्य : ₹ १००/-

मनीऑर्डर/रोखीने/धनादेश/धनाकर्ष/Phone Pay/Google Pay 9422874336/बँक खाते : भारतीय स्टेट बँक (State Bank of India) यशवंतनगर, नांदेड 'अक्षरगाथा' खाते नं. 32204333102 वर IFSC Code : SBIN0001922

वर्गणी रक्कम + ₹ ३० (शाखा विनिमय फीस) भरून पत्ता कळवावा.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले तरी,
या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच, असे नाही.

* या अंकातील लेखांतून व्यक्त झालेल्या लेखकांच्या मतांशी संपादक, मुद्रक आणि प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

पृष्ठ क्र.३

(मुखपृष्ठ व मलपृष्ठासह या अंकाची एकूण पृष्ठसंख्या १०० आहे)

५८

अक्षरगाथा

ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२४

| अनुक्रम |

विभाग एक : ज्ञानदीप लावू जगी

■ नव्या धोरणासाठी संघर्ष	काँ. शरद पाटील	५
■ सत्यशोधक नाटके : लोकरंगभूमीचा सामाजिक आविष्कार	डॉ. प्रवीण बनसोड	१३
■ तर्कतीर्थ आणि यशवंतराव: महाराष्ट्राच्या प्रबोधनाचे मानकरी	सरोजकुमार मिठारी	१६
■ प्रिकेरीअस लाईफ : दि पावर्स ऑफ मोर्निंग अंड व्हायलेन्स-जुडीथ बटलर	मोसिम पठाण	२१

विभाग दोन : विशेष लेखमाला

■ मर्देंकरांचे सौंदर्यशास्त्र : अपुरेपणाची चिकित्सा	जी. के. ऐनापुरे	२३
---	-----------------	----

विभाग तीन : लेख / संशोधन / समीक्षा

■ भावचिन्हांची आधुनिक भाषा	डॉ. चिन्मय घैसास	३४
■ मराठी लोकसाहित्याच्या संकलनाचा इतिहास	डॉ. दिनेश वाघुंबरे	३८
■ मराठवाड्यातील शिक्षण : काल, आज आणि उद्या	डॉ. मारोती तेगमपुरे	४४
■ अनुवाद/भाषांतर आणि द्विभाषिक कवित्व	डॉ. दीपक बोरगावे	४९

विभाग चार : वाद-संवाद

■ अनुसूचित जातीतर्गत आरक्षण वर्गीकरण आणि आंबेडकरी चर्चाविश्व	धम्मसंगिनी रमागोरख	५७
■ भीमा कोरेगावच्या युद्धाच्या प्रतिइतिहास निरूपणाचे वर्तमान	प्रा. सचिन गरुड	६५
■ गोटुल: मध्यभारत के गोंड आदिवासियों का परंपरागत शैक्षिक केंद्र	डॉ. नरेश मडावी	६९
	डॉ. संतोष सुरडकर	

विभाग पाच : पुस्तक परीक्षण / समीक्षा

■ विसाव्या शतकातील मराठा समाज : काही निरीक्षणे	डॉ. पंडित टापरे	७७
■ अस्तित्वहीन माणसाचं जगणं अधोरेखित करणारी कविता	विलास पाटील	९२
■ उच्च शिक्षण धोरणाची मर्मग्राही चिकित्सा	दिलीप चव्हाण	९६

मराठी लोकसाहित्याच्या संकलनाचा इतिहास

डॉ. दिनेश पांडुरंग वाघुंबरे

प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग, बळवंत कॉलेज, मु. पो. विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली-४१५३११. भ्र. ९४२३८०४४५९

मराठी साहित्याचे प्रामुख्याने जे दोन मुख्य प्रकार संभवतात ते म्हणजे लोकसाहित्य आणि ललित साहित्य हे होत. त्यापैकी ललित साहित्याचा इतिहास हा खूप मोठ्या प्रमाणात आणि विविधांगाने लिहिला गेलेला आहे. विशेषतः तो कालानुक्रमे आणि वाङ्मयप्रकारानुसार लिहिला गेला आहे. त्यामुळे तो लोकप्रिय आणि अभ्यासनीयही झालेला आहे. लोकसाहित्याच्या संदर्भात मात्र असे म्हणता येत नाही!

लोकसाहित्याची परंपरा ही मौखिक स्वरूपाची असल्याकारणाने कदाचित हे घडले नसावे. किंबहुना लोकसाहित्याचा मराठी भाषा आणि वाङ्मयामध्ये एक ज्ञानशाखा म्हणून जो प्रवेश झालेला आहे; तोच कदाचित उशिरा झाला असल्याकारणाने त्याच्याविषयी असणारी विवेकदृष्टी आणि त्याचा होणारा उपयोग याकडे कमालीचे दुर्लक्ष झाले असल्याने हे घडले असावे.

आधुनिक कालखंडामध्ये लोकसाहित्याकडे अभ्यासाच्या भूमिकेतून पाहण्याची दृष्टी ही सर्वप्रथम युरोपीयन अभ्यासकांनी बहाल केलेली पाहावयास मिळते. किंबहुना ही ज्ञानशाखा आंतरविद्याशाखीय अभ्यासासाठी पूरकशाखा असलेली पाहावयास मिळते. त्यामुळे लोकसाहित्याच्या संकलनाला प्रारंभ सर्वप्रथम युरोपीयन अभ्यासकांनीच केलेला आहे. तो प्रारंभ जसा व्यक्तिगत पातळीवरचा होता तसाच तो संस्थात्मक पातळीवरचाही होता. तो संकलनाच्या आणि संशोधनाच्या पातळीवरचाही होता. त्यामुळे

संकलन आणि संशोधन अशा दुहेरी पातळीवर लोकसाहित्याचा सुरुवातीचा अभ्यास झालेला दिसून येतो. विशेष म्हणजे, इतिहास आणि मानववंशशास्त्राच्या अभ्यासाला पूरक म्हणून सुरुवातीला लोकसाहित्याकडे पाहिले गेले होते.

लोकसाहित्य संकलनाच्या मुख्यतः दोन पद्धती स्वीकारण्यात आलेल्या आहेत. त्यात क्षेत्रीय संकलन पद्धती आणि स्तरीय संकलन पद्धतींचा अंतर्भाव होतो. (मांडे प्रभाकर, २०१८:१५३) त्यापैकी क्षेत्रीय संकलन पद्धतीमध्ये एकाच भूभागातील किंवा प्रदेशातील विविध प्रकारच्या लोकवाङ्मयाचे संकलन केले जाते. स्तरीय संकलन पद्धतीमध्ये एकाच प्रदेशातील किंवा राष्ट्रातील विविध भागांमध्ये एकाच धारणेच्या अनुषंगाने किती व कोणकोणत्या प्रकारचे बदल संभवले जातात, यापद्धतीने संकलन केले जाते. मराठी लोकसाहित्याचा विचार करता महाराष्ट्रातील विविध भूभागांमध्ये प्रचलित असणाऱ्या लोकसाहित्याचे संकलन संशोधनाच्या गरजेनुसार संकलित करण्यात आलेले आहे; परंतु हे संकलित वाङ्मय खूप मोठ्या प्रमाणात ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध करण्यात आलेले नाही. संकलित वाङ्मयाच्या आधारे संशोधन करून संशोधनपर ग्रंथ मात्र प्रसिद्ध झालेले आहेत.

संकलन हे नेहमी शास्त्रीय दृष्टीने केले जातेच असे नाही. किंबहुना एखाद्या ज्ञानशाखेच्या सुरुवातीच्या अभ्यासकाळात हा गोंधळ होणे स्वाभाविक आहे. मराठीतील लोकसाहित्याच्या संकलनासंदर्भात आणि संशोधनासंदर्भात सुद्धा हे विधान करणे तितकेच

नैसर्गिक आहे. सुरुवातीच्या काळात मराठी लोकसाहित्याच्या संकलनासंदर्भातसुद्धा कोणतीही शास्त्रीय दृष्टी असलेली दिसून येत नाही. रसास्वादाच्या पातळीवर लोककथांना आणि लोकगीतांना संकलित केलेले दिसून येते. या संकलनामध्ये प्रदेशभिन्नताही खूप मोठ्या प्रमाणात असलेली पाहावयास मिळते.

समाजजीवनातील भिन्नता वा वैविध्यपूर्णता अभ्यासण्यासाठी अशा प्रकारचे संकलन करणे गरजेचे आहे. संशोधनाची पूर्वतयारी म्हणून संकलनाकडे पाहणे आवश्यक आहे. परंतु लोकसाहित्याचे हे संकलन केवळ शब्दाविष्कारापुरतेच मर्यादित राहिलेले आहे हे खेदाने नमूद करावेसे वाटते. संकलनपद्धतीमध्ये भिन्नता असल्याकारणाने कदाचित असे झाले असावे. महागडी साधने, त्यांच्या वापरांविषयीची अनभिज्ञता, अकुशलता, दळणवळणांतील अडचणी या व यांसारख्या इतर कारणांमुळे संकलने झालेली नसावीत. त्याचबरोबर मराठी भाषा व वाङ्मयापुरता विचार केला तर शाब्दमाध्यमांना अधिक प्राधान्य दिले गेले आहे. लोकनृत्य, लोककला, प्रयोगरूप कला या नाट्याशास्त्राशी अधिक जवळच्या असल्याकारणाने त्याचबरोबर लोकचित्रकला ही चित्रकलेशी, लोकवाद्ये ही लोकसंगीताशी म्हणजेच इतर कलांशी जवळीकता साधत असल्याकारणाने त्यांच्या संकलनाची जबाबदारी आपली नसावी असा एक पूर्वग्रह अभ्यासकांमध्येही झालेला असावा. मुळात लोकसाहित्याचे क्षेत्र हे व्यापक असल्यामुळे सर्वच बाबी शक्य असतील असे नाही; पण मराठी लोकसाहित्याच्या संकलनाची परंपरा पाहिली असता त्यात मुख्य भर कोणकोणत्या बाबींवर देण्यात आलेला आहे, ही बाब अधोरेखित करता येते.

लोकसाहित्याच्या व्याप्तीचा विचार करता प्रामुख्याने चार घटकांमध्ये ती व्याप्ती दर्शविण्यात आलेली आहे. त्यात मौखिक आविष्कार, लोकरूढी, विधी व समजुती, भौतिक संस्कृती आणि चौथा घटक प्रयोगसिद्ध लोककला असा करण्यात आलेला आहे. पैकी मौखिक आविष्कार हा घटक वगळता अन्य तीन घटकांचा संकलनाशी तसा फारसा काही संबंध

असल्याचे जाणवत नाही. लोककलांमधलाही मौखिक शाब्द आविष्काराचा भाग हा पहिल्या घटकामध्येच समाविष्ट झालेला जाणवतो. त्यामुळे लोकमानसाच्या पातळीवर संकलित करण्यासारखे भाग म्हणजे अभिव्यक्तीचे विविध शाब्द आविष्कार म्हणता येतील. मराठीमध्ये या प्रकारच्याच मौखिक शाब्दाविष्कारांचे संकलन खूप मोठ्या प्रमाणात झालेले पाहावयास मिळते. या शब्दाविष्कारांमध्ये लोककथा, लोकगीते, लोककथागीते, त्यांचे विविध प्रकार, म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणे इत्यादींचा समावेश होतो.

मराठी लोकसाहित्याच्या संकलनाचा इतिहाससुद्धा याच पद्धतीने पाहावा लागतो. उपलब्ध पुराव्यानुसार आधुनिक कालखंडातील (१८६८) मिस मेरी फ्रियर यांच्या 'ओल्ड डेक्कन डेज्'चा उल्लेख करावा लागतो. त्यात महाराष्ट्रातील लोककथांचे संकलन करण्यात आलेले आहे. म्हणजेच, एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यानंतर महाराष्ट्रात या संकलनाचा पहिला प्रयत्न झालेला दिसतो. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीही एक लोकगीत १८७८ साली निबंधमालेत छापल्याचा उल्लेख सापडतो. तेही संकलनच आहे. १८४२ साली ज्ञानसिंधू छापखान्याने 'फुर्डूक वही' नावाचा म्हणींचा संग्रह संपादित केल्याचे उल्लेख आहेत. 'निर्णयसागर'ने १८७२ साली लोकगीतांचे संकलन करून 'स्त्रीगीतसंग्रह' प्रसिद्ध केला होता. 'स्त्री-गीत मनोरंजिका' हा १८८५ तर भातुकली हा ओव्यांचा संग्रह १९१५ साली प्रसिद्ध झाला. कहाण्यांचे पहिले पुस्तक विष्णू दिवाकर वैद्य यांनी १८८८ साली संपादित केले. (मांडे प्रभाकर, २०१८: १३६ते १४३) लोकसाहित्याची ही प्रारंभिक संकलने आणि संपादने म्हणता येतील. परंतु ही संकलने अभ्यासाच्या दृष्टीने केलेली नव्हती.

लोकसाहित्यातील 'लोकगीत' आणि 'लोककथा' यासारख्या संज्ञा या विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात वि.का. राजवाडे यांनी रूढ केलेल्या जाणवतात. १९१५ ते १९२५ या कालखंडातील भारत इतिहास संशोधन मंडळाच्या

पत्रिकांमधून लोकगीतांचे संकलन प्रसिद्ध करण्यात आले होते. महाराष्ट्र साहित्यपत्रिकेमध्येही १९२७ पासून ना.गो.चापेकर यांनी लोकसाहित्याच्या संकलनाला प्रारंभ केला होता. त्यांनी कातोडी आणि ठाकर यांच्या कथांचे संकलन केलेले दिसून येते. ना.गो. चापेकर, म.वि.डोंगरे, वि.स.सोहोनी, अंबुताई गोखले, ह.मो.साठे, एस.के.गोखले, अनसूया भागवत, दुर्गा भागवत इत्यादी अभ्यासकांनीही आपापली संकलने महाराष्ट्र साहित्यपत्रिकेतून प्रसिद्ध केलेली दिसतात. वि.वा.जोशी, शं.ग.दाते, शं.ग.भिडे, पां.श्री.गोरे यांनीही लोककथा आणि लोकगीतांचे संकलन आणि संपादन केलेले आहे. स्त्री, प्रतिभा, संजीवनी, खेळगडी या नियतकालिकांनीही लोकगीतांचे संग्रह प्रसिद्ध केले. इंदिरा संत आणि वामन चोरघडे यांची संकलने या नियतकालिकामधून प्रसिद्ध करण्यात आली होती. १९३८ साली प्रसिद्ध केलेल्या वामनराव चोरघडे यांच्या 'साहित्याचे मूलधन' या ग्रंथातही लोकगीतांचे संकलन करण्यात आलेले आहे. लोकगीतांच्या संकलनासंदर्भात पां.स.साने (साने गुरुजी) यांचे योगदानही अत्यंत मोलाचे आहे. त्यांनी 'स्त्रीजीवन' सारख्या ग्रंथात ओवीगीतांचे संकलन केलेले दिसून येते. ना.गो.नांदापूरकर यांनी 'माहेरचे मराठी', 'मराठीचा मोहोर', 'मराठीची माया' या ग्रंथांमधून स्त्रीगीतांचे संकलन केलेले आहे. ना.रा.शेंडे यांनीही 'तापीतरंग' या ग्रंथात लोकगीतांचे संकलन केलेले आहे.

र. वा. दिघे यांनीही 'धरतीची लेकरे' आणि 'सोनकी' या नावाची लोकगीतांची दोन संकलने केलेली पहावयास मिळतात. कुसुम नारगोळकर यांनी 'जंगलचे राजे' या नावाचे संकलन केलेले आहे.

१९५६ साली मुंबई राज्य सरकारने मराठवाडा विभागासाठी 'लोकसाहित्य समिती' समिती स्थापन केली होती. या समितीचे अध्यक्ष चिं.ग.कर्वे यांनी 'महाराष्ट्र लोकसाहित्यमाले'चे पहिले पुस्तक संपादित केले. याचवर्षी सरोजिनी बाबर यांचे 'मराठीतील स्त्रीधन' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. कालांतराने सरोजिनी बाबर अध्यक्ष झाल्या.

सरोजिनी बाबर यांचे कार्यही विपुल आणि वैविध्यपूर्ण स्वरूपाचे आहे. लोकसाहित्याच्या संकलनासाठी त्यांनी आपले आयुष्य वेचलेले दिसून येते. महाराष्ट्राच्या खेड्यापाड्यांत हिंडून त्यांनी आपल्या सहकार्यांच्या साहाय्याने लोकवाङ्मयाची संकलने आणि संपादने केलेली दिसून येतात. १९५७ साली संपादित केलेल्या 'सुंबरानं मांडीलं' या संपादित पुस्तकात त्यांनी धनगरांच्या लोककथा आणि इतर लोककथांचे संकलन केले. त्यानंतर महाराष्ट्र लोकसाहित्यमाला-पुष्प पाचवे (१९६१), बाळराज (१९६२), जा माझ्या माहेरा (१९६३), एक होता राजा (१९६४), लोकसाहित्य-साजशिंगार (१९६५), जनलोकांचा सामवेद (१९६५), तीर्थाचे सागर (१९६७), राजविलासी केवडा (१९६८), जाई-मोगरा (१९६९), सांगीवांगी (१९७०), नंदादीप (१९७२), कुलदैवत (१९७४), स्त्रियांचे खेळ आणि गाणी (१९७७), रांगोळी (१९७९), भोंडला-भुलाबाई (१९७९), वैजयंती(लोककथा) (१९७९), आदिवासींचे सण-उत्सव (१९८३), श्रावण-भाद्रपद (१९८५), सण-उत्सव (१९८८), दसरा-दिवाळी (१९९०), कारागिरी (१९९२), नादब्रह्म (१९९५) इत्यादी ग्रंथांचे संपादन केलेले आहे. (रेवडकर भारती, २०१२: १४८, १४९) या सर्वच ग्रंथांतून महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती प्रतिबिंबित झालेली आहे. त्यात लोककथा, लोकगीते, ओवीगीते, प्रथा-परंपरा, उखाणे, म्हणी इत्यादींचा समावेश आहे.

'जनलोकांचा सामवेद' मधून साधूसंतांविषयी जनमानसात असलेली ओवीगीते संकलित केलेली आहेत. जनमानसात देवदेवतांविषयी असणाऱ्या भावभावना कथांमधून कशापद्धतीने प्रतिबिंबित झालेल्या आहेत, अशा कथांचे संकलन केलेले आहेत. 'कुलदैवत' सारख्या ग्रंथातून महाराष्ट्रातील खंडोबा, तुळजाभवानी यासारख्या प्रमुख लोकदैवतांचा आढावा घेतलेला आहे. या लोकदैवतांची उपासना महाराष्ट्रातील सर्व खेड्यापाड्यांमध्ये करण्यात येते. या लोकदैवतांना जनमानसात एकप्रकारचे श्रद्धास्थान

आहे; भीतियुक्त आदर आहे. याला अधोरेखित केले आहे. 'भोंडला-भुलाबाई' सारख्या ग्रंथातून खानदेशातील भुलाबाईच्या उत्सवांची माहिती संकलित केलेली आहे. यातही प्रामुख्याने लोकगीतांच्या संकलनावरच भर दिलेला आहे. 'श्रावण-भाद्रपद' या ग्रंथातून या दोन महिन्यात संपन्न होणाऱ्या सणांच्या अनुषंगाने होणारी लोकगीते, नागपंचमीची गीते, खेळगाणी इत्यादींची संकलने आलेली आहेत. 'दसरा-दिवाळी' सारख्या ग्रंथातून दसरा, दिवाळी, तुलसी विवाह या सणांविषयीची लोकमानसातील श्रद्धा, रूढी-परंपरा याविषयीची माहिती मिळते. 'जाई-मोगरा' या ग्रंथातून बहीण-भावांच्या नात्यांविषयीची गीते संकलित केलेली आहेत. 'सांगीवांगी' आणि 'वैजयंती' ही लोककथांची संकलने आहेत. 'नादब्रह्म' या ग्रंथातून लोकवाद्ये आणि लोकसंगीतांचा परिचय करून दिलेला आहे. 'कारागिरी' सारख्या ग्रंथातून महाराष्ट्रातील पारंपरिक कलाकुसरींची माहिती संकलित केलेली आहे. 'रांगोळी' सारख्या संपादित ग्रंथात विविध प्रकारच्या रांगोळी आणि रांगोळी काढण्याच्या पद्धतींची वर्णने आलेली आहेत. परंतु अशाप्रकारची संकलने आणि संपादने अपवादात्मक स्वरूपाची आहेत. ही संकलने परिचयात्मक स्वरूपाची झालेली आहेत.

लोककथांच्या संदर्भात यु. म. पठाण यांनी सुद्धा 'मराठवाड्यातील लोककथा' या ग्रंथांचे संपादन केलेले आहे. तारा परांजपे यांनी 'सीमाप्रदेशातील लोककथा', 'सीमाप्रदेशातील भावगंगा', मधुकर वाकोडे यांनी 'मराठी लोककथा' यांसारखी संपादने केलेली दिसतात. दुर्गाबाई भागवत यांनीही १९५० साली सातपुडा परिसरातील गोंड लोकांची गीते संपादित केली आहेत. त्याचबरोबर जातककथांचा अनुवाद आणि संपादनही केले. त्यामुळेच मराठीला जातककथांचा परिचय झाला.

महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक विभागानुसारही लोकसाहित्याचे संकलन झालेले पाहावयास मिळते. विदर्भातील वामन चोरघडे, विमल चोरघडे, विठ्ठल वाघ, बाजीराव पाटील, मधुकर वाकोडे, भाऊ

मांडवकर, मनोहर तल्लार, देवीदास पोटे इत्यादी अभ्यासकांनी लोकसाहित्याचे संकलन केलेले दिसून येते. व्यं. शं. वकील यांनी 'विदर्भाच्या लोककथा' (१९७२) नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केलेला दिसून येतो. त्यात त्यांनी विदर्भातील असणाऱ्या लोककथांचे संकलन केलेले दिसून येते. पां. श्रा. गोरे यांनीही 'वऱ्हाडी लोकगीते' (१९७८) यात लोकगीतांचे संकलन केलेले दिसून येते. तेथील प्रादेशिक वैशिष्ट्ये त्यात आलेली दिसून येतात. दे. गं. सोटे यांनी 'वैदर्भीय बोलीचा शब्दकोश' (१९७४) संपादित केलेला दिसतो.

सोलापूर जिल्ह्यातील कृष्णा इंगोले यांनी लोकदेव विठ्ठल आणि संतांच्या अनुषंगाने प्रचलित असलेल्या अनेक ओवीगीतांचे संकलन केलेले आहे. परंतु ते अद्याप मुद्रित स्वरूपात प्रसिद्ध केलेले नाही. मुकुंद वलेकर या अभ्यासकानेदेखील लोकगीतांचे संकलन केलेले ऐकिते आहे. सोलापूरमधीलच अर्जुन व्हटकर यांनी 'लोकसंस्कृतीच्या बळदातील धन' (२०११) या नावाचा एक ग्रंथ संपादित केलेला आहे. या ग्रंथात त्यांनी जवळपास ५९ लोकगीतांचे संकलन केलेले आहे. त्यातील काही लोकगीतांची शीर्षके अशी आहेत. उदा. 'सूर्यनारायणा तुमची उजाडी', 'लेकीचा जलम वल्या गाजराचा वाफा', 'बहीण भाऊ नात्याची घट्ट वीण', 'नवरदेव नवरीची गाणी', 'सासू सून नात्याचे दोन पदर', 'बैलगाडीची गाणी', 'द्रौपदीच्या ओव्या', 'रुक्मिणीच्या ओव्या', 'हनुमानाची भरारी', 'सणाची गाणी', 'सोनाराची गाणी', 'देहूची वाट', 'पंचमीची गाणी', 'आळंदी समतेची पायवाट', पौष रविवार' इत्यादी. (व्हटकर अर्जुन, २०११:२) ही सर्व लोकगीते संपादकाने स्वतःच्या आईकडून संकलित केलेली आहेत. या संकलनामध्ये वैविध्यपूर्णता दिसून येते. त्यात तिथीमाहात्म्य, सणांची परंपरा, रूढी-परंपरा, देवमाहात्म्य, नात्यांचे भावबंध, विवाह, खेळ, पेरणी अशाप्रकारचे विविध विषय गोवले गेलेले आहेत. एकूणच लौकिक आणि पारलौकिक जीवनाचा संमिश्र अनुभवच या लोकगीतांच्या वाचनातून येतो. समाज-प्रदेशाचा सांस्कृतिक अभ्यास करण्यासाठी अशी

संकलने उपयुक्त ठरतात. त्या प्रदेशाचे एकजिनसीपण त्यात प्रतिबिंबित झालेले दिसून येते. ही बाब समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे लोकसाहित्याच्या संकलनामध्ये प्रदेशविशिष्टता हा भाग भरीव स्वरूपात अनुभवता येतो. हे सर्व लोकसाहित्याच्या मौखिक परंपरेतून हस्तांतरित आणि संरक्षित झालेले दिसते.

लोकसाहित्याच्या संकलनामध्ये विविध मान्यवर अभ्यासकांनी भर घातलेली आहे हे मान्य केले तरी या संकलनांची प्रसिद्धी मात्र केलेली दिसून येत नाही. या संकलनाचा वापर करून वेळोवेळी संशोधनपर लेखन करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. अशा अभ्यासकांमध्ये दुर्गाबाई भागवत, प्रभाकर मांडे, तारा भवाळकर, शरद व्यवहारे, विश्वनाथ शिंदे, साहेबराव खंदारे, कृष्णा इंगोले, अरुण प्रभुणे, सुमन पाटील, मुकुंद कुळे इत्यादींचा समावेश करता येईल. यांच्या संशोधनपर ग्रंथांमध्ये संकलित लोकसाहित्याचा संशोधनाच्या अनुषंगाने उपयोग करण्यात आलेला आहे. उदा. दुर्गाबाई भागवत यांचे लोककथांचे संकलन, प्रभाकर मांडे यांचे ओवीगीतांचे संकलन, विश्वनाथ शिंदे यांचे शाहिरी काव्याचे संकलन. सुमन पाटील यांच्या 'सीमाप्रदेशातील लोकसाहित्य' या ग्रंथात शेवटी परिशिष्टात महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाप्रदेशातील लोकगीतांचे संकलन प्रसिद्ध केलेले आहे. ही लोकगीते जवळपास १०२ पृष्ठांची (पृ.३८५ ते ४८७) आहेत. त्यात विविध स्वरूपाची वर्गीकरणेही केलेली आहेत. ही बाब नोंद घेण्यासारखी आहे. मा.रा. लामखडे यांनी 'आदिवासी ठाकर आणि त्यांची लोकगीते' या नावाचा एक ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यात पृ. क्र. ११८ ते १३५ या पृष्ठांवर आदिवासी ठाकरांच्या लग्नप्रसंगी म्हटली जाणारी काही लोकगीते संकलित व संपादित केलेली आहे. त्यामध्ये 'मांडव डहाळ्याचे गाणे', 'परण्या जाण्याचे गाणे', 'भलरी', 'फागोडा', 'दिवाळीचे गाणे' इत्यादी गीतांचा समावेश आहे. (लामखडे, मा. रा., २००३:११८)

मराठी लोकसाहित्यातील म्हणी आणि वाक्प्रचारांचे संकलनही खूप मोठ्या प्रमाणात झालेले

पाहावयास मिळते. वा. गो. आपटे यांनी 'मराठी भाषेचे संप्रदाय व म्हणी' यासारखा ग्रंथ संपादित केलेला दिसतो. य. र. दाते व चि. गं. कर्वे यांनी 'वाक्संप्रदाय कोश', बाळासाहेब गुंजाळ यांनी 'अहिराणी म्हणी : अनुभवाच्या खाणी भाग १ व २', पृथ्वीराज तौर यांनी 'म्हणीतले जग, जगातल्या म्हणी', नी. शं. नवे आणि य. न. केळकर यांनी 'म्हणी : अनुभवाच्या खाणी', अ. द. मराठे यांनी 'मराठी भाषेतील असभ्य म्हणी व वाक्प्रचार', द. ता. भोसले यांनी 'लोपलेल्या सुवर्णमुद्रा' अशा स्वरूपाची संकलने आणि संपादने केलेली पाहता येतात. त्यामध्ये मराठी जनमानसातील प्रचलित म्हणी व वाक्प्रचारांचे संकलन आणि अर्थविश्लेषणही केलेले आहे.

द. ता. भोसले यांनीही 'ग्रामीण बोलींचा शब्दकोश' संपादित केलेला आहे. 'लोक' आणि 'ग्राम' या दोन्हीही संकल्पना परस्परपूरक आहेत. त्यामुळे लोकव्यवहारात प्रचलित असणाऱ्या आणि विविध कारणांमुळे मृतप्राय अथवा कालबाह्य होत जाणाऱ्या शब्दांचे संकलन, शब्दविशेष आणि अर्थनिर्णयन त्यांनी केलेले दिसून येते.

स्तरीय संशोधनाच्या अनुषंगाने क्षेत्रीय आणि स्तरीय या दोन्हीही पातळीवर संकलन झालेले मात्र पुरेशा पातळीवर झालेले दिसून येत नाही. उदा. सुरेश चिखले यांनी संपादित केलेले 'जांभूळ आख्यान'. यामध्ये अभ्यासकाने महाराष्ट्रातील विविध भूभागातील जांभूळ आख्यानांच्या काही हस्तलिखित प्रती मिळविल्या आणि त्यांचे यथोचित असे संपादन केलेले आहे. स्तरीय संशोधनाचा हा एक उत्तम नमुना म्हणून पाहता येईल. दुसरे उदाहरण हे संध्या नरे-पवार यांच्या 'डाकीण' या पुस्तकाचे देता येईल. या पुस्तकामध्ये त्यांनी महाराष्ट्रातील डाकीण नावाच्या अनिष्ट प्रथेचा संकलनात्मक आणि संशोधनात्मक आढावा घेतलेला आहे. परंतु असे अपवाद अत्यंत कमी प्रमाणात मराठीमध्ये उपलब्ध आहेत. कारण या प्रकारामध्ये संकलन, तुलना आणि निष्कर्ष या बाबींकडे लक्ष द्यावे लागते. अनेकदा समूहमर्यादित लोकवाङ्मयाचे संकलन

करण्याची पद्धतीही रूढ आहे. उदा. एका विशिष्ट जातीचे लोकवाङ्मय. विद्यापीठीय संशोधनाच्या पातळीवर अशा प्रकारची संशोधने झालेली आहेत. मात्र संकलने आणि संपादने प्रसिद्ध झालेली नाहीत. कदाचित संकलन प्रसिद्ध करण्याची परंपरा मराठीमध्ये अद्यापही रूढ झालेली नाही. त्यामुळेच असे घडत असावे.

लोकसाहित्याचे शास्त्रीय पद्धतीने संकलन ही अत्यंत गरजेची अशी बाब आहे. एखाद्या लोककथेचा किंवा लोकगीताचा लोकजीवनाशी असणारा संबंध तुटला तर कालांतराने त्या कथेला वा गीताला वेगळे परिमाण प्राप्त होऊ शकते. त्यामुळे त्यांचे संकलन आणि ससंदर्भता जपणे ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशी बाब आहे. विशेषतः दंतकथांच्या अनुषंगाने अशी संकलने, क्षेत्रीय कार्ये अत्यंत महत्त्वाची ठरतात. त्यातून स्थानिक आणि प्रादेशिक इतिहासाला उजाळा मिळण्याची दाट शक्यता असते. किंबहुना राजवंशाच्या इतिहासाची निवेदनपद्धतीही अनेकदा कथात्म स्वरूपाची राहिलेली आहे. याला सामूहिक नेणिवेचे मन जबाबदार असते. त्यामुळे कथांचे वहन आणि जतन या बाबी संकलकांकडून होणे गरजेचे असते. संकलित साहित्याचे मुद्रण करणे आवश्यक असते. मराठीमध्ये मात्र अशा प्रकारचे संकलन हे आस्वादक पातळीवरच झालेले आहे.

महाराष्ट्रात विद्यापीठीय पातळीवर लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची सुरुवात सर्वप्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथून झाली. कालांतराने महाराष्ट्रातील सर्वच विद्यापीठांमधून पदव्युत्तर आणि संशोधन-पदवीसाठी हा विषय दिला गेला. परंतु हा विषय देताना त्याकडे केवळ मराठी वाङ्मयातील एक अभ्यासपत्रिका म्हणून पाहिले गेले. त्यामुळे तो केवळ मराठीचाच एक भाग आहे, असा समज झाला. खरेतर लोकसाहित्य ही एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा आहे. तिचा स्वतःचा एक संशोधन विभाग प्रत्येक विद्यापीठामध्ये असणे आवश्यक आहे. परंतु महाराष्ट्रामध्ये मात्र असे घडलेले दिसत नाही. त्या अभ्यासविषयाकडे पाहण्याची दृष्टी

अत्यंत संकुचित स्वरूपाची झालेली आहे. युरोपियन देशांमध्ये मात्र या विषयाच्या अभ्यासाचे स्वतंत्र विभाग आहेत. त्यासाठी स्वतंत्र अभ्यासकवर्गाची नेमणूक केली जाते. विविध पातळींवर अभ्यास केला जातो. संस्कृतीअभ्यासाची एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून त्यांकडे पाहिले जाते. महाराष्ट्रात मात्र विद्यापीठीय पातळीवर अशी परिस्थिती नाही. मुंबई विद्यापीठामध्ये लोककला अकादमी हा विभाग कार्यरत आहे. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे एका वर्षापूर्वी यासंदर्भाने 'राजर्षी शाहू लोकविद्या आणि लोकसंस्कृती' नावाचे एक अभ्यास केंद्र सुरू करण्यात आलेले आहे. संकलनाच्या आणि संशोधनासाठी संदर्भातील हा एक संस्थात्मक प्रयत्न म्हणता येईल. या अभ्यासकेंद्राद्वारे कवठेमहाकाळ-जत परिसरातील धनगरांच्या विविध गीतांचे, नृत्यांचे आणि कलांचे संकलन करण्यात आलेले आहे. भविष्यातही ही अभ्यासकेंद्रे संकलनाचे भरीव कार्य करतील, ही अपेक्षा करायला हरकत नाही.

मराठी लोकसाहित्याच्या संकलनाचा इतिहास वा परंपरा पाहिली तर ती अतिशय त्रोटक आणि खंडित स्वरूपाची अशी आहे. अभ्यासक, संशोधक आणि अभिरुची असणाऱ्या लोकांनी विभागीय पातळीबरोबरच राज्यपातळीवर संकलन करण्याचे कार्य करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र शासनानेदेखील यासाठी पुढाकार घेणे गरजेचे आहे. त्यातूनच भविष्यात लोकसाहित्याचे हे मौखिक अवशेष ग्रंथरूपात अभ्यासासाठी उपलब्ध होऊ शकतील.

संदर्भ सूची :

१. मांडे प्रभाकर, २०१८: लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद.
२. रेवडकर भारती, २०१२: लोकसाहित्यातील स्त्रीचित्रण, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
३. लामखडे, मा. रा., २००३: आदिवासी ठाकर आणि त्यांची लोकगीते, पद्मगंधा प्रका., पुणे.
४. व्हटकर अर्जुन, २०११: लोकसंस्कृतीच्या बळदातील धन, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. पाटील सुमन, २००८: सीमाप्रदेशातील लोकसाहित्य, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद.